

EDUARD KUŠEN
Institut za turizam, Zagreb
eduard.kusen@iztzg.hr

Primljeno: 25. 05. 2015.
Prihvaćeno: 18. 06. 2015.

NINA KUŠEN TOMLJANOVIĆ
Zagreb
nina.kusen.tomljanovic@gmail.com

AQUAE IASAE NA RAZMEĐU ZDRAVSTVENOG I KULTURNOG TURIZMA

U tekstu Aquae Iasae na razmeđu zdravstvenog i kulturnog turizma opisuje se 2000 godina dugo razdoblje korištenja sumporne termomineralne vode kao prirodnog ljekovitog čimitelja u Varaždinskim Toplicama koji je imao blagotvoran učinak na ljudsko zdravlje, ali i na bogat kulturni razvoj ovog lokaliteta. Tekst je pisan kao resursno-atraksijska osnova za razvoj zdravstvenog i kulturnog turizma Varaždinskih Toplica.

UVOD

Na području panonsko-ilirskog plemena Jasa, rimske provincije Panonije, na vrelu termomineralne vode Klokot u Varaždinskim Toplicama, od I. do IV. stoljeća n. e., s prekidima, razvilo se antičko naselje Aquae Iasae. Pritom je četvrto stoljeće bilo obilježeno vladavinom rimskog cara Konstantina. To je početak 2000 godina duge povijesti Varaždinskih Toplica kao kupališta i lječilišta, a bogati i vrijedni arheološki nalazi antičkog naselja danas predstavljaju iznimnu kulturno-povijesnu baštinu.

Od 1181. do 1945. godine, prvo kao kupališnim, a potom kao lječilišnim mjestom, Varaždinskim Toplicama gospodari Zagrebački kaptol. U tih gotovo 900 godina, s turističkog gledišta, valja izdvojiti dio "zlatnog" austrijskog razdoblja, od 1838., kada je u Varaždinske Toplice uvedena trajna liječnička služba, do početka Prvog svjetskog rata 1914. godine, kada je u Konstantinov dom useljena Vojna bolnica. Riječ je o mondenom razdoblju turizma privilegiranih klasa,¹ u kojem se podjednako njeguju društveno-kulturne potrebe, moda, ples, koncerti, sportska rekreacija, čitanje, kao i potreba za odmorom i oporavkom, osobito

¹ Zora MARKOVIĆ, *Osnove turizma*, Školska knjiga, Zagreb, 1980., 27.

korištenje ljekovitih svojstava termomineralne vode te sportska rekreacija. Iz tog je razdoblja sačuvana vrlo vrijedna arhitektonska, urbanistička, perivojna i balneološka baština, s turističkog gledišta gotovo ravna onoj iz rimskog razdoblja.

Završetak Drugog svjetskog rata donosi dramatične novine, promjenu društvenog sustava. Ipak, nastavljaju se kupališne i lječilišne aktivnosti temeljene na termomineralnoj vodi. Šire se medicinske usluge, a 1963. godine počinje stalna bolnička djelatnost osnutkom Bolnice za reumatske bolesti i rehabilitaciju. Tri godine kasnije izgrađena je Hidroterapija, a 1973. hotel Terme. Nepunih deset godina kasnije, 1981. godine, dovršen je hotel Minerva, kao Centar medicine aktivnog odmora. Riječ je o velikom i originalnom istraživačkom projektu održanja i unapređenja zdravlja radno aktivnog stanovništva. Nažalost, istraživanja medicinski programiranog aktivnog odmora su se ugasila, ali njihovi prikupljeni rezultati predstavljaju stručnu baštinu koja može poslužiti kao jedno od uporišta za daljnji razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj.

Početak Domovinskog rata 1991. godine i u Varaždinskim Toplicama označava početak drugačijeg razdoblja koje će kasnije dobiti naziv "tranzicija". Bolnica odmah dobiva status Specijalne bolnice za medicinsku rehabilitaciju. Slijedila je ideja o "Termalnoj rivijeri Varaždinske Toplice", izgrađeni su Vodeni park Minerva i nova velika Hidroterapija.

Godine 1997. Institut za turizam iz Zagreba izradio je opsežnu studiju "Mogućnosti turističkog razvoja mjesta i Specijalne bolnice za medicinsku rehabilitaciju Varaždinske Toplice".² Analizirani su 2000 godina duga povijest mjesta i način korištenja termomineralne vode, turistička atrakcijska osnova mjesta i Specijalne bolnice te mogućnosti njihova turističkog razvoja. Prednost je dana razvoju zdravstvenog i kulturnog turizma. Danas, kada se pripremaju projekti za financiranje iz strukturnih fondova Europske unije, postaje aktualan razvoj zdravstvenog i kulturnog turizma u Varaždinskim Toplicama.

Na Okruglom stolu o temi "Aquae Iasae i projekti Europske unije", održanom 13. ožujka 2015. godine u Varaždinskim Toplicama, autori su uz pomoć *ppt prezentacije* izložili temu "Aque Iasae na razmeđu zdravstvenog i kulturnog turizma".³ Tom je prilikom predstavljena i komentirana bogata slikovna građa atrakcijskih sadržaja Varaždinskih Toplica, koja turistima može dočarati svu njihovu autentičnu turističku privlačnost. U nastavku će se ovaj fluidni i poglavito vizualni sadržaj nastojati transformirati u stručni tekst.

² Eduard KUŠEN, i sur. *Mogućnosti turističkog razvoja mjesta i Specijalne bolnice za medicinsku rehabilitaciju Varaždinske Toplice*, Institut za turizam, Zagreb, 1997., 203.

³ Ovdje izneseni rad, *Aquae Iasae na razmeđu zdravstvenog i kulturnog turizma*, bio je prvo detaljno obrađen na razini ppt prezentacije, koju su autori KUŠEN, E. i KUŠEN TOMLJANOVIĆ, N. predstavili na okruglom stolu "Aquae Iasae i projekti Eurpske unije" održanom u Varaždinskim Toplicama, 13. ožujka 2015. godine.

CILJ RADA I NAČIN IZLAGANJA TEME

Cilj je ovog rada da na turističkoj atrakcijskoj osnovi Varaždinskih Toplica utvrdi optimalan *tematski interpretativni okvir* za razvoj zdravstvenog i kulturnog turizma ove osnovne zdravstveno-turističke destinacije. Pritom je bilo potrebno zauzeti odgovarajuća polazišta, osobito glede određenja pojmova zdravstvenog i kulturnog turizma, izbora modela klasifikacije i interpretacije turističkih atrakcija te prikaza emotivnih sadržaja koji osobito utječu na stvaranje i oblikovanje turističkog doživljaja posjetitelja.

Informativni i animirajući prikaz *ppt* prezentacije imao je tri komponente, autentične i dobro oblikovane fotografije u boji, tekst koji se pojavljivao preko fotografija i, na kraju, komentar autora. U nastavku će se uz odabrane fotografije dati opis ključnih fotografija i prepričani tekst, koji je projiciran preko njih, te komentar autora. Primijenjen je, inače, rijetko korišten način nastajanja teksta, koji je pogodan za slučaj kada se prethodno izlaže ovakva vrsta prezentacije, a potom piše tekst, i može se govoriti o tragovima primijenjene kvalitativne metode. Stoga, odabrane slike, s pripadajućim opisom, predstavljaju integralan dio ovog teksta i istraživanja.

Sadržaj teksta organiziran je u nekoliko cjelina: Prolog, Ozdravljujuća voda, Rimsko doba, Gospodarenje Zagrebačkog kaptola, Novo društveno uređenje, Tranzicija i Zaključak.

PROLOG VARAŽDINSKIM TOPLICAMA

Vrelo termomineralne vode, koje se nalazi u gradskom parku Varaždinskih Toplica, počelo je 2000 godina duge lječilišne i kulturne povijesti ovoga turističkog mjesta. Tu izvire vruća sumporna ljekovita voda koja donosi zdravlje, toplinu i čudesan ugođaj. Ona potiče dobro raspoloženje i kulturno stvaralaštvo, o čemu svjedoči zatečena kulturna baština. Tu su ukrštene brojne vremenske i prostorne sastavnice prirodne i kulturno-povijesne baštine. One tvore mozaik emotivnih bljeskova što ih odašilju ključne turističke privlačnosti ovog lječilišnog mjesta, koji kod posjetitelja mogu pobuditi i probuditi emotivnu rezonancu takvog naslijeđa i stvoriti vrijedan turistički doživljaj. Za početak su odabrana dva prizora, iz 1913. i 2015. godine.

Idila u gradskom perivoju, s juga obrubljena sklopom raskošnog secesijskog zdanja Josipove kupelji, izgrađenog 1910. godine, kako je to zorno prikazano na razglednici iz fundusa Zavičajnog muzeja⁴ Varaždinskih Toplica (Slika 1.). Tek

⁴ Razglednica "Varaždinske Toplice – Park / Warasdin Töplitz – Park" (1913.), fundus Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice.

nadnevak ispisan olovkom preko razglednice, 31. VII. 1913., govori o vremenu u kojem je fotografija nastala. Iz nje je teško naslutiti da će se već iduće godine (1914.) dogoditi Sarajevski atentat, da će početi Prvi svjetski rat i da će nestati jedna idilična Europa i s njom *ekskluzivni turizam povlaštenih slojeva* kojemu su ovakvi perivoji bili obavezna scenografija. Također, tada i tu, bilo je nemoguće naslutiti da se ispod samo 2 m debelog sloja sedre, upravo ovdje, nalaze fascinantni ostaci antičkog naselja Aquae Iasae.

Slika 1. „Varaždinske Toplice – Park / Warasdin Töplitz – Park“ (1913.)
Izvor: Razglednica iz fundusa Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice

Ovih dana, stotinjak godina kasnije, siječnja 2015. godine, s gotovo iste stajne točke, pruža se pogled na 2000 godina stare, otkopane i djelomično konzervirane ostatke rimskih termi, antičkoga naselja Aquae Iasae. Sasvim dovoljno da zagolica znatiželju posjetitelja, budućih sudionika zdravstvenog i kulturnog turizma, željnih autentičnih iskustava i rafiniranih doživljaja (Slika 2.).

Slika 2. Pogled na aktualno stanje arheoloških radova u gradskom parku
Varaždinskih Toplica (siječanj 2015.). Foto: N. Kušen Tomljanović

LJEKOVITA VODA

Iz utrobe zemlje, na vrelu Klokot, izbijaju vruća termomineralna voda i pare koje vonjanju na sumpor. Toj se vodi od davnina pridaju ozdravljajuća svojstva. Medicina je svrstava u prirodne ljekovite činitelje (natural remedies). Termalna sumporna voda temeljni je turistički resurs i zdravstveno-turistička privlačnost lječilišne turističke destinacije Varaždinske Toplice. Njezina temperatura na izvoru je 56,5-57,5 °C. Vrelo ima veliku izdašnost, 45-50 l/sek, iako je za eksploataciju osposobljeno tek 20-ak l/sek (Slika 3). To je mineralna sumporna, kalcijeva-magnezijeva-hidrokarbonatna-sulfatna hiperterma. Intenzivnog je mirisa po *sumporu*. U doživljajnom smislu, za jedne to može biti atavistički “miris užarenog podzemlja”, “miris pakla”, “miris zdravlja”, “iscjeliteljski miris”, a za druge tek prozaični miris sumporovodika, što znači neugodan miris pokvarenih jaja.

Iz spomenutog vrela, u njegovu širem okruženju, taloži se sumporna sedra. Njene su forme spektakularne, kako to pokazuje primjerak sedre iz Zavičajnog muzeja Varaždinskih Toplica (Slika 4.).

Slike 3. i 4. Izbijanje termomineralne vode na svjetlo dana u gradskom parku i uzorak sumporne sedre iz Zavičajnog muzeja. Foto: E. Kušen

Sumporna kupelj je tradicijski zdravstveno-turistički proizvod koji ljude privlači u Varaždinske Toplice. Stotinama godina, bez obzira na to bila sumporna termomineralna voda ispuštena u veći ili manji drveni ili kasnije kamene bazen, odnosno u suvremene kade obložene keramičkim pločicama, rezultati su uvijek bili zadovoljavajući. Vruća termomineralna voda najkraćim se putem od vrela dovodila do slavina sumpornih kada, donoseći svoju posebnu zelenkastu boju i intenzivan miris sumpora koji još nije uspio do kraja ishlapjeti.

Ljekovitost termomineralnih voda, kao i drugih prirodnih ljekovitih činitelja, istražuje balneologija, grana medicine. Konkretno slučajeve istražuju balneološki instituti i slične institucije, u Hrvatskoj Balneološko-klimatološki zavod, poglavito indikacije i kontraindikacije za određena zdravstvena stanja. Ovdje je važno napomenuti da se svi prirodni ljekoviti činitelji podjednako koriste za liječenje bolesnih te za održanje i unapređenje zdravlja ostalih. Štoviše, u novije vrijeme, razvojem medicine i pronalaskom novih lijekova, liječenje je postalo uspješnije, brže i jeftinije na drugačiji način, što prirodne ljekovite činitelje uvelike čini nekonkurentnima, pa oni ostaju sve zanimljiviji skupini relativno zdravih ljudi koji svoje zdravlje žele sami održati i unaprijediti. Ovo je ustvrdio poznati zagrebački specijalist za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju, utemeljitelj

hrvatske *reumatologije* prof. dr. sc. Theodor Dürriegl u uvodnoj riječi knjige „Prirodni ljekoviti činitelji u Hrvatskoj“.⁵

Termomineralna voda je ljekovita voda koja poboljšava opće stanje bolesnika. Uostalom, stara latinska poslovice „*Medicus curat, natura sanat*“ govori da liječnik liječi, a da je priroda ta koja na kraju ozdravljuje ili pak ne. Sve to opsjeda i suvremenog čovjeka.

Za korisnike sumporne kupelji u hotelu Minerva izvješena je pisana preporuka za njezino korištenje. Preporučena duljina boravka u sumpornoj kupelji je: kao *izoterma* (od 34 °C do 36 °C) najviše 30 minuta, a kao *hiperterma* (od 40 °C do 42 °C) najviše 15 minuta. Navedeno je i ljekovito djelovanje kupelji: artroza zglobova, artritis, bolesti kralježnice, izvanzglobni reumatizam, kronične ginekološke bolesti, neurološke bolesti i kožne bolesti – psorijaza. Sumporna se kupelj ne savjetuje kod: akutnih i aktivnih upalnih bolesti, zloćudnih bolesti (tumora), bolesti sa sklonošću krvarenju, bolesti srca i krvnih žila, otvorenih rana i trudnoće. Po izlasku iz sumporne vode savjetuje se odmor i nadoknada tekućine. Osim toga, na raspolaganju su savjeti i pregled liječnika.

Ove su indikacije prilagođene sadašnjem načinu i funkciji korištenja termomineralne vode u Specijalnoj bolnici za medicinsku rehabilitaciju. Postoje i brojne druge indikacije za održanje i unapređenje zdravlja, pogodne za razvoj suvremenog zdravstvenog turizma, primjerice blagotvoran dermatološki utjecaj sumpora u vodi, koji može imati poželjan dermatološki (kozmetički) učinak.

Ljekovita svojstva prirodnih ljekovitih činitelja za sudionike zdravstvenog turizma, uz zdravstvenu važnost, imaju i kulturno-simboličku vrijednost koju za boravka ovdje valja upoznati. Voda koja izvire na vrelu u gradskom parku Varaždinskih Toplica donosi “zapis” o svom 40.000 godina dugom putovanju, od brdskih i planinskih oborinskih površina Kalnika i dijela Ivanšćice pa sve do izvora Klokot u Varaždinskim Toplicama. Oborinska se voda različitim podzemnim putovima probija prema izvoru. Otapa različite minerale, ponire u duboke i vruće predjele Zemljine kore. Zagrijava se i usput kupi ostatke “stare” vode, zaostale od ranijih razdoblja Zemljine povijesti, primjerice “naftnu” (maritimnu) vodu nekadašnjeg mora, da bi se zajedno s njom pojavila na svjetlu dana⁶ (Slika 5.).

⁵ Theodor DÜRRIEGL (2000) “Uvodna riječ”, *Prirodni ljekoviti činitelji u Hrvatskoj*, Knjiga izlaganja na znanstvenom skupu održanom 29. siječnja 2000. u Zagrebu, gl. urednik Goran Ivanišević, Zagreb, 2000., 7.

⁶ Antun ŠIMUNIĆ (2008) “Utjecaj geološke građe na pojavu geotermalnih i mineralnih voda na području Republike Hrvatske” *Geotermalne i mineralne vode Republike Hrvatske*, Hrvatski geološki institut, Zavod za geologiju, gl. ur. Antun ŠIMUNIĆ, Zagreb, 2008, 20.

Slika 5. Tektonska skica područja sjeverozapadne Hrvatske i aplikacija teksta s prezentacije Izvor: Tektonska skica područja sjeverozapadne Hrvatske (prema Šimuniću i Hećimoviću, 1999), *Geotermalne i mineralne vode Republike Hrvatske*, str. 20.

Pričaju se suvremene urbane legende da voda nije isključivo kemijski spoj H₂O, da ona ima, gubi i dobiva nerazjašnjena biološka svojstva bez kojih ne može ući u građu živih organizama, ali o tome pišu i vrlo ozbiljni tekstovi, primjerice onaj u knjizi o biološkoj agrikulturi Clauda Auberta.⁷ Je li tu riječ o "vodi koja pamti"? Gdje su tu ozdravljajuća svojstva vode?

Termomineralni izvori u Varaždinskim Toplicama među najvećim su, najpoznatijim i najdulje korištenim toplicama u Hrvatskoj. Tijekom dva milenija tu se razvila posebna, zanimljiva i privlačna kultura topličkog mjesta. Prije više od 150 godina tu se počela razvijati istinska zdravstveno-turistička destinacija, koja je sezala i do gotovo deset kilometara udaljene željezničke postaje Turčin na pruzi Zagreb-Varaždin, koja je zaslugom Zagrebačkog kaptola nosila ime "Varaždinske Toplice". Odatle je 30-ak kočija prevozilo goste u lječilišno mjesto Varaždinske Toplice.

⁷ Claud AUBERT *Biološka agrikultura: za zdravlje i napredak čovjeka*, Tipograf, Zagreb-Rijeka. 1972., 28.

RIMSKO DOBA (I.-IV. STOLJEĆE)

Kultura antičkog naselja *Aquae Iasae* može se u cijelosti sagledati *in situ* na arheološkom nalazištu ili u dijelu postava Zavičajnog muzeja Varaždinskih Toplica, ali i iz tematskih radionica koje se povremeno odvijaju na arheološkom nalazištu. Međutim, najdojmljivija je animirana vizualizacija antičkih zdanja ovih rimskih termi, čije su slike, uz ostalo, izložene na arheološkom nalazištu (Slika 6.).

Slika 6. Arheološko nalazište antičkog naselja *Aquae Iasae* s vizualizacijom izvornih zdanja prikazanih na panoima u prvom planu. Foto: N. Kušen Tomljanović

Najpoznatijim nalazom s arheološkog nalazišta u Varaždinskim Toplicama smatra se skulptura Minerve – božice zdravlja (*Minerva Medica*). Kad su stvoreni sigurnosni i drugi uvjeti u Zavičajnom muzeju, ova je skulptura iz Zagreba vraćena u Varaždinske Toplice, u posebno uređen dio muzeja (Slika 7). Pronađene su brojne kamene skulpture i reljefi, a u dijelu termi ostaci freski na donjim dijelovima zidova.

Slika 7. Skulptura božice Minerve (Minerva Medica), u stalnom postavu
Zavičajnog muzeja Varaždinskih Toplica, tijekom 2011.

Izvor: Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice

Rimljani su gajili kult zdravlja, kult zdravog i lijepog tijela, a osobito su bili ovisni o termomineralnoj vodi, o rimskim termama. Terme (toplice) bile su institucije u kojima su se podjednako njegovali tijelo i duh. Sve to potvrđuju i arheološki nalazi s nalazišta *Aquae Iasae*. Iako se često citira, sintagmu „*salus per aquam (spa)*“ – *zdravlje putem vode*, ne nalazimo među klasičnim latinskim sentencama, pa ipak se njen kontekst može dovesti u vezu s engleskom riječ *spa* koja označava toplice i mnoge suvremene turističke topličke kupališne aktivnosti. Dio ozračja rimskih termi sugestivno donosi *vizualizacija* njihova kupališnog dijela kompleksa *Aquae Iasae* (Slika 8).

Slika 8. Vizualizacija rimskih termi *Aquae lasae*, 3D virtualna rekonstrukcija foruma, 4. stoljeće. Izvor: Katalog izložbe "Aquae lasae najnovije rimske najdbe na obmlčju Varaždinskih Toplic", Cankarjev dom, Ljubljana, 21. svibnja do 26. listopada, 2014. Ljubljana, 37

Arheološka istraživanja na ovom lokalitetu još traju, a rezultati su zavidni. Pri istraživanju antičkog bazena pronađena je veća količina rimskog novca. U ovim istraživanjima sudjeluju i pomažu već uhodani volonteri. Izrađena je replika *rimске peći* za pečenje replika rimske keramike, a na arheološkom nalazištu se pokazno demonstrira i *rimska masaža*. Godine 2014. od 21. svibnja do 26. listopada, u Ljubljani, u Cankarjevom domu, održana je izložba arheoloških nalaza antičkog naselja *Aquae lasae*, Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice. Tom je prigodom tiskan i reprezentativni katalog izložbe, koji ima 195 stranica, pisan dvojezično, slovenskim i engleskim jezikom, s brojnim, vrlo kvalitetnim slikama u boji.

GOSPODARENJE ZAGREBAČKOG KAPTOLA (OD 1181. DO 1945. GODINE)

Nekoliko sačuvanih razglednica iz fundusa Zavičajnog muzeja Varaždinskih Toplica, koje su ovdje reproducirane, doslovno su "živi svjedok" i autentično svjedočanstvo drugog slavnog razdoblja ovog lječilišnog mjesta. Datumi na njihovim poštanskim žigovima obuhvaćaju vrijeme između 1907. i 1913. godine. Uvećane preslike tih i drugih razglednica danas rese interijere hotela Minerva. Tematski bi se mogle podijeliti na one koje poglavito prikazuju ljude, tadašnje mondene goste tipičnog europskog *prirodnog lječilišta*, i na razglednice koje prikazuju toplička zdanja i domete perivojne umjetnosti u lječilišnom mjestu. Ove su razglednice najbolji medij koji može oslikati *zlatno doba* gospodarenja Zagrebačkog kaptola Varaždinskim Toplicama, od 1838. do 1914. godine.

Mondeni gosti družili su se na šetnjama u gradskom parku, u blizini izvora termalne vode, iznad prirodno konzerviranog (sedra) antičkog naselja Aquae Iasae, uz muzički paviljon, slušajući živu glazbu i ispijajući vruću sumpornu limunadu, sačinjenu od još vruće, izvorske termalne sumporne vode i limuna. Gosti, dobra raspoloženja i dobra zdravlja, ovdje sudjeluju u svakodnevnoj modnoj reviji (Slika 9.). Nema govora o bolesnicima, ovi gosti *prirodnog lječilišta* ovdje su, očito, u potrazi za održanjem i unapređenjem svog fizičkog, ali i mentalnog zdravlja. Druženje, šetnje, glazba, koncerti, ples, europski tisak, kupelji s prirodnim ljekovitim činiteljem, masaže, kozmetika, liječnički nadzor i slično očito su djelotvorno sredstvo.

Slika 9.
"Varaždinske Toplice / Warasdin Töplitz – Musikpavilion". Dobro raspoloženi gosti prirodnog lječilišta uz muzički paviljon u gradskom parku, početkom 20. stoljeća
Izvor: Reprodukcijska u interijeru hotela Minerva

Toplice su dio europske povijesti i tradicije, u njima se njeguje zdravlje i kultura, podjednako u Austriji, Hrvatskoj, Italiji, Mađarskoj i Sloveniji. Scena snimljena na otvorenom prostoru ispred Konstantinova doma (Slika 10.) mogla je biti snimljena u bilo kojoj od navedenih europskih zemalja, ali i u nekoj drugoj, primjerice u Njemačkoj ili Češkoj. Pred nama je galerija tipova, fizionomija, modne odjeće i frizura.

Slika 10. „Kupališna zgrada / Curhaus“.

Gosti okupljeni ispred Konstantinova doma (oko 1907.)

Izvor: Razglednica iz fundusa Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice

S druge strane, u tom su se razdoblju Varaždinske Toplice burno razvijale fizički, osobito graditeljski. Razvoj lječilišnog mjesta pratila je izgradnja ili rekonstrukcija brojnih objekata, pri čemu su bile zastupljene gotovo sve značajke arhitekture 19. i početka 20. stoljeća, zaključno sa secesijom – Josipova kupelj (Slika 12.) i primjenom novih materijala u arhitekturi, kao što je Pučka kupelj (Slika 13.) i lijevano željezo – nadstrešnice uz Konstantinov dom (Slika 14.). U okviru izrade spomenute studije o mogućnostima daljnjeg turističkog razvoja Varaždinskih Toplica (1997.) izrađen je kartografski prikaz *Kronološki pregled nastanka objekata kupališnog lječilišta Varaždinske Toplice*, na koji su aplicirani podaci vezani za razdoblje gospodarenja Zagrebačkog kaptola (Slika 11).

Slika 11. Kronološki pregled nastanka objekata u lječilišnom mjestu Varaždinske Toplice za vrijeme gospodarenja Zagrebačkog kaptola
Izvor: Kušen, E. i sur. (1997) Mogućnosti turističkog razvoja mjesta i Specijalne bolnice za medicinsku rehabilitaciju Varaždinske Toplice, Institut za turizam, Zagreb, str. 83

Slika 12. Josipova kupelj, secesijsko zdanje, s električnom strujom i tri električna liфта, izgrađeno 1910., a srušeno 1943. godine
Izvor: Razglednica iz fundusa Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice

Slike 13. i 14. Pučka kupelj i detalj lijevanoželjezne konstrukcije nadstrešnice Konstantinova doma. Foto: E. Kušen

Godine 1936. magistar Čabrijan, toplički ljekarnik, započinje s iskapanjem ostataka rimskih termi *Aquae Iasae*, koje su se nalazile ispod gradskog perivoja. Ova istraživanja još traju. Tu je, i tada, započelo prožimanje dvaju, za turizam velikih, minulih povijesni razdoblja, dvaju entiteta kulturno-povijesne baštine, vezanih uz Rimsko i Austrijsko Carstvo.

Na samom kraju kaptolskoga gospodarenja Varaždinskim Toplicama, valja podsjetiti na njihov medicinski ugled, koji je Zagrebački kaptol tu počeo razvijati još u drugoj polovici 18. stoljeća. Tada je dr. Lalangue, koji je došao u glavni grad Hrvatske, Varaždin, bio postavljen na dužnost fizika Županije varaždinske, da provede sanitarnu reformu. Za Varaždinske Toplice važna je Lalangue-va knjiga *Tractatus de aquis medicatis regnorum Croatiae et Slavoniae*, objavljena 1779. u Zagrebu. To je prvo balneološko djelo na hrvatskom jeziku u kojem se "rudne" vode dijele na kiselice i toplice. Za Varaždinske toplice navodi se Crantzova kemijska analiza te zdravstveno djelovanje ovdašnje termalne vode. Posebnu ulogu Lalangue je odigrao u sputavanju rada bezobzirnih "barbira",⁸ koji bi ponekad, prekomjernim ispuštanjem krvi, izazvali i smrt pacijenta. Zbog toga se slikovito govorilo o "krvavom zanatu" barbira i o "krvavoj kupelji" u kojoj se masovno ispuštala krv. Lalangue znatno utječe na način izgradnje novih kupelji, ali propisuje i način njihova korištenja: ograničava boravak u kupki prema izdržljivosti i navici, zahtijeva da temperatura vode ne smije prijeći temperaturu ljudskog tijela, podvlači značenje pravilne i umjerene prehrane te izmjene kretanja i mirovanja na svježem zraku. Njegova je velika zasluga za obnovu, razvoj i uređenje Varaždinskih Toplica u smislu onodobnih kupališta. Godine 1820. kada su sazreli uvjeti da se topličko kupalište pretvori u *kupališno lječilište*, kaptolski provizor sklopio je ugovor s varaždinskim "magistrom kirurgije" dr. A. Beilom da on obavezno dva do četiri puta tjedno dolazi u Varaždinske Toplice. Od 1838. godine Varaždinske Toplice dobivaju stalnog liječnika.

NOVO DRUŠTVENO UREĐENJE (OD 1945. DO 1991. GODINE)

Radikalne društvene promjene koje su u Hrvatskoj nastupile po završetku Drugog svjetskog rata, poglavito u imovinskoj sferi (eksproprijacija, nacionalizacija i slično), relativno su se brzo ublažavale. Već je 1952. godine lokalitet Varaždinske Toplice Vlada NRH proglasila privrednom ustanovom pod nazivom *Kupališno lječilište Varaždinske Toplice*, koji zatim NO Kotara Varaždin proglašava *Lječilištem sa samostalnim financiranjem*. Lječilište je 1963. godine pretvoreno u *Bolnicu za reumatske bolesti i rehabilitaciju*, koja je godinu dana kasnije upotpunjena

⁸ Barbir je pučki liječnik koji je ispuštao bolesnicima krv s pomoću naprave zvane "rog".

otvorenim bazenom za kupanje. Godine 1966. izgrađena je *Hidroterapija*. Smještajni kapaciteti naglo su se povećali 1973. godine dovršenjem novog *hotela Terme (B kategorije)* s 250 postelja, kao posebna poslovna jedinica, čime je zaokružena smještajna cjelina od 650 kreveta.

Korištenje smještajnih kapaciteta između 1978. i 1980. godine bilo je između 93 i 100%, što je upućivalo na potrebu širenja kapaciteta bolnice. Novo širenje bolnice bilo je naglašeno orijentirano na turističke sadržaje i artikulirano projektom "Centar medicine aktivnog odmora radnika, Varaždinske Toplice"⁹ s naglaskom na saniranje tri negativna svakodnevna životna i radna uvjeta: *nerвна napetost, neodgovarajuća prehrana i nedovoljna tjelesna aktivnost*. Godine 1981. proradio je novi *hotel Minerva* s 276 smještajnih jedinica i 588 postelja. Činilo se da, nakon rimskog i austrijskog, dolazi novo, treće *zlatno doba* Varaždinskih Toplica, slutio se nadolazeći razvoj *zdravstvenog turizma*. Programski, graditeljski i kadrovski, *Minerva* je tada bila projekt budućnosti. Nažalost, vrijeme koje je dolazilo nije bilo sklono ovom projektu: rat i status Specijalne bolnice 1991. godine, početak tranzicije i dolazak ekonomske krize.

TRANZICIJA (OD 1991. GODINE)

Još se uvijek sanjalo o *Termalnoj rivijeri Varaždinske Toplice*. Ispred hotela *Minerva* bilo je veselo i bučno, gostovala je estrada, kriza je još bila u početnoj fazi.

Ipak, izgrađeni su *Vodeni park Minerva* i nova *Hidroterapija* te potpuno preuređen i osuvremenjen *Zavičajni muzej Varaždinske Toplice*.

Slijedio je zastoj. U Hrvatskoj se razvilo opće nerazumijevanje suptilnog značenja zdravstvenog turizma, prirodnih ljekovitih činitelja, prirodnih lječilišta, lječilišnih mjesta, zdravstveno-turističkih destinacija, povijesno nataloženog iskustva toplica i drugih prirodnih lječilišta.

Treba se nadati da je ulaskom Hrvatske u Europsku uniju, 1. srpnja 2013. godine, nastupila nova prilika za razvoj zdravstvenog i kulturnog turizma u Varaždinskim Toplicama. *Toplice, terme, bad*, europska su tradicija kojoj se valja ponovno uteći, ali na suvremen način. EU u naše prostore vraća bogatu topličku tradiciju, u novom obliku reafirmira skrb za osobno zdravlje, podsjeća na vrijedne prirodne ljekovite činitelje u Hrvatskoj, podučava kako se razvija zdravstveni turizam i komplementarni oblici kulturnog turizma, nagoviješta strukturne fondove.

⁹ *Primjena prirodnog faktora u medicini aktivnog odmora*, ur. Berislav SKUPNJAK, Zavod za organizaciju i ekonomiku zdravstva, Zagreb, 1985. 1 - 65.

ZAKLJUČAK

Bogata prirodna i kulturna turistička atrakcijska osnova, koja se u dva milenija razvila na vrelu termomineralne vode Klokot u Varaždinskim Toplicama, omogućava međusoban atrakcijski sinergijski učinak dviju vrsta turizma, zdravstvenog i kulturnog. To je dovoljan izazov za pokretanje projekta iz EU fondova kojim bi se detaljno sistematizirale i evaluirale sastavnice atrakcijske osnove ove osnovne zdravstveno-turističke destinacije.

BIBLIOGRAFIJA

1. Claud AUBERT, *Biološka agrikultura: za zdravlje i napredak čovjeka*, Tipograf, Zagreb-Rijeka. 1972., 28.
2. Theodor DÜRRIGL "Uvodna riječ", *Prirodni ljekoviti činitelji u Hrvatskoj*, Knjiga izlaganja na znanstvenom skupu održanom 29. siječnja 2000. u Zagrebu, ur. Goran Ivanišević, Zagreb, 2000., 7.
3. Eduard KUŠEN, i sur. *Mogućnosti turističkog razvoja mjesta i Specijalne bolnice za medicinsku rehabilitaciju Varaždinske Toplice*, Institut za turizam, Zagreb, 1997., 203.
4. Eduard KUŠEN, E. *Turistička atrakcijska osnova*, Institut za turizam, Zagreb, 2002. 128.
5. Eduard KUŠEN, "Zdravstveni turizam", *Hrvatski turizam, plavo, bijelo, zeleno*, ur. Čorak, S. i Mikačić, V., Institut za turizam, 2006. 215 - 238.
6. Ivan Krstitelj LALANG, *Tractatus de aquis medicatis regnorum Croatiae et Sclavoniae*, Zagreb, 1779.
7. Zora MARKOVIĆ, *Osnove turizma*, Školska knjiga, Zagreb, 1980., 27.
8. Antun ŠIMUNIĆ (2008) "Utjecaj geološke građe na pojavu geotermalnih i mineralnih voda na području Republike Hrvatske" *Geotermalne i mineralne vode Republike Hrvatske*, Hrvatski geološki institut, Zavod za geologiju, gl. ur. Antun ŠIMUNIĆ, Zagreb, 2008, 20.
9. *Primjena prirodnog faktora u medicini aktivnog odmora*, ur. Berislav SKUPNJAK, Zavod za organizaciju i ekonomiku zdravstva, Zagreb, 1985. 1 - 65.
10. Katalog izložbe "*Aquae Iasae najnovije rimske najdbe na območju Varaždinskih Toplic*", Cankarjev dom, Ljubljana, 21. svibnja do 26. listopada, 2014, Ljubljana, 37.

SAŽETAK

AQUAE IASAE NA RAZMEĐU ZDRAVSTVENOG I KULTURNOG TURIZMA

Vrelo sumporne termomineralne vode Klokot u gradskom parku Varaždinskih Toplica pokretač je 2000 godina duge kupališne, lječilišne i kulturne povijesti ovog lječilišnog mjesta. Pretežiti dio spomenute *ozdravljujuće vode* dolazi s oborinskih površina Kalnika i istočnih obronaka Ivanščice, koja do topličkog izvora putuje više od 40.000 godina. Sumporna kupelj, temeljna kupališna i lječilišna privlačnost Varaždinskih Toplica, bila je egzistencijalna i kulturna osnovica za razvoj ovog naselja, početno antičkog naselja, rimskih termi Aquae Iasae, od I. do IV. stoljeća, pa sve do današnjih dana. Slijedilo je gospodarenje Zagrebačkog kaptola od 1181. do 1945. godine, sa zlatnim razdobljem od 1838. do 1914. godine – kada su Varaždinske Toplice bile na razini sličnih europskih mondenih topličkih kupališta i lječilišta. Godine 1936. započinju istraživanja bogatog arheološkog nalazišta antičkog naselja Aquae Iasae koje se razvilo uz samo vrelo Klokot. Po završetku II. svjetskog rata nastaju velike društvene promjene i započinje novi ciklus razvoja ovog lječilišnog mjesta. Lječilište se pretvara u Bolnicu za reumatske bolesti i rehabilitaciju (1963.), gradi se Hidroterapija (1966.), dovršava se novi hotel Terapija s 250 postelja (1973.) te hotel Minerva s 588 novih postelja (1981.). Godina 1991. donosi novo razdoblje koje započinje ratom, koji u Varaždinske Toplice dovodi ranjenike i stvara potrebu da te godine bolnica dobije status Specijalne bolnice (Specijalna bolnica za medicinsku rehabilitaciju Varaždinske Toplice). Ovo će se razdoblje kasnije nazivati tranzicijom te će završiti ekonomskom krizom. Usprkos svemu, u tom su razdoblju izgrađeni Vodeni park Minerva i nova Hidroterapija, a dovršava se preuređenje Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice uz opsežna istraživanja antičkog naselja Aquae Iasae te njegovu konzervaciju i interpretaciju. Značajne i raznolike kupališne, lječilišne i kulturne privlačnosti Varaždinskih Toplica sistematizirane su i vrednovane kako bi mogle poslužiti kao atrakcijska osnova za kreiranje dva nova turistička proizvoda, zdravstvenog i kulturnog turizma, koji mogu biti i predmet interesa Europske unije.

Ključne riječi: Varaždinske Toplice; Aquae Iasae; zdravstveni turizam; kulturni turizam; termomineralna voda.

SUMMARY

AQUAE IASAE AT THE CROSSROADS HEALTH AND CULTURAL TOURISM

The spring of the sulphuric thermal mineral water Klokot, in the municipal garden of Varaždinske Toplice (Varaždin Spa) has, for over 2000 years, formed the healing, medical and cultural history of this spa-town. Most of this healing water comes from the water catchment area of the mountain range of Kalnik and the eastern slopes of Ivanščica which, to its thermal spring of Klokot, has travelled for more than 40.000 years.

Sulphuric baths, the basic spa and health attraction of the Varaždinske Toplice was at the core of the human settlement of this area, evolving from the first ancient settlement – Roman baths *Aquae Iasae*, from I to IVth century. From the medieval times to the modern era, the town was the property of the Roman Catholic archbishop of Zagreb (1181 to 1945). During its golden era, from 1838 to 1914, Varaždinske Toplice followed the same development trajectory as the other fashionable European spa towns. Furthermore, in 1936, the excavations of the remains of the roman *Aquae Iasae* situated around the Klokot spring started.

The end of the World War II, with its major social and economic changes, marked yet another stage of the Varaždinske Toplice development. The spa-complex was turned into the Hospital for rheumatic diseases and rehabilitation in 1963. Three years later, in 1966, the Hydrotherapy facilities were added, followed by the hotel Therapy (250 beds) in 1973 and much larger hotel Minerva (588 beds) in 1981.

The another turning point for the Varaždinske Toplice development happened in 1991, with the onset of the Homeland war, when the hospital was mostly treating the wounded soldiers and has, thus, got its official status as the Special hospital for medical rehabilitation Varaždinske Toplice. Later on, this period will become known as the transition era that has ended in an economic recession.

In spite of the economic difficulties, the Water park Minerva was added during that time and the new Hydrotherapy complex was completed. As a consequence of ambitious and continuous excavation program of the roman *Aquae Iasae*, the municipal museum was renovated and modernised, and the archaeological site conserved and interpreted.

Against this context, significant and diverse attractions related to baths, medical treatments and cultural heritage of the Varaždinske Toplice are identified and evaluated in order to provide foundations for attractions on which two new tourism products – health tourism and cultural tourism - can be created, both aligned well with the funding policy of the EU.

Key Words: Varaždinske Toplice (Varaždin Spa); *Aquae Iasae*; health tourism; cultural tourism; thermal mineral water.